O NACRTU RAZVOJNIH STEPENA U PRVOBITNOJ ZAJEDNICI

Oleg Mandić

Napredna sociologija prihvatila je Morganovu podjelu prvobitne zajednice na pojedine faze njezina razvitka, i to u obliku, kako ga je izložio i upotpunio Engels u *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države.*

Od onog doba nauka se obogatila mnogobrojnim novim podacima o životu primitivnih naroda. Nastala je potreba, da se dosadašnja shvatanja o prvobitnim fazama društvenog razvitka upotpune ovim novim materijalom.

U sovjetskoj se etnografiji mnogo raspravlja o periodizaciji Morgana-Engelsa. Jedni je smatraju zastarjelom, a drugi je brane u cijelosti. Prevladava mnijenje, da ona prikazuje zakonitost razvitka u prvobitnoj zajednici, uklone li se neki nedostaci. Sovjetski etnograf S. A. Tokarev potkrepljuje takvo stajalište ovom argumentacijom: »A u svojoj biti Morganova shema, bez svake sumnje, ostaje na snazi ne samo zato, što nitko nije predložio drugu, uspjeliju periodizaciju, nego i zato, što se ona temelji — kako ističe sam Engels — na jedinoj ispravnoj, strogo naučnoj podlozi: na razvitku materijalnih proizvodnih snaga, na povećavanju vlasti čovjeka nad prirodom.«[1]

Drugi sovjetski etnograf, S. P. Tolstov, pokušao je da prilagodi Morganov nacrt novim naučnim tekovinama.[2] On se poziva na Engelsa, koji je u *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države* ispravio Morgana, ukazavši, da treba posebno istaknuti »vojnu demokraciju« kao jedno temeljno razdoblje društvenog razvitka, koje neposredno prethodi postanku države.

[1] Tokarev, *Engels i sovremennaja etnografija* u Izvestija Akademii nauk SSSR, Serija istorii i filosofii, Knj. III., br. 1, 1946., str. 29.

[2] Tolstov, *K voprosu o periodizaciji istorii pervobytnogo obščestva* u Sovjetskaja Etnografija, 1946., sv. I., str. 25. i sl.

Tolstov također podsjeća, da je Lenjin konkretizirao stajalište, što ga je Engels zastupao u članku *Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka,* kako u počecima ljudskog društva valja razlikovati »prvobitnu komunu« (zajednicu) od prethodnog razdoblja prvobitnog čopora, u kojemu čovjek i društvo tek nastaju.

Potpuno odbaciti Morganovu podjelu zbog pojedinih neispravnih ili zastarjelih postavaka — ističe Tolstov — bilo bi isto tako pogrešno kao i fetišizirati je u svim njezinim detaljima ili otkidati je — poput jednog idealnog sastava — od »konkretnogo vsemirnoistoričeskogo processa.«[3] Ona svakako odgovara velikim epohama ljudske historije, kako ih je ustanovila arheologija. Ali to ne mijenja na činjenici, da se moraju izvršiti neke izmjene. Najbitnije od njih tiču se nižeg stepena divljaštva i višeg stepena barbarstva Morganove periodizacije. Naročito u prvom razdoblju, gdje »stvarnu granicu između nižeg i srednjeg stepena divljaštva označava svršetak postajanja same vrste suvremenog čovjeka (Homo sapiens)«.[4] Naglasivši, da kovine uopće, a ne samo željezo, označuju prijelaz iz srednjega u viši stepen barbarstva, Tolstov predlaže ovakvu shemu, po kojoj su se razvili prvobitni oblici društva:

I. Prvobitni čopor — kao razdoblje postajanja čovjeka. Niži stepen divljaštva po Morganu. Obuhvata stariji paleolit, razdoblje Pithecanthropusa, Sinanthropusa i Neandertalskog čovjeka (Paleoantrop). Počinje, kada majmuni (driopiteci), što žive na drveću hraneći se biljnom hranom, silaze na zemlju i prelaze na mesnatu hranu kao i »na upotrebu — u vezi s time — kamenog i drvenog oruđa. Svršava postankom suvremene vrste čovjeka (Neoantrop)«.

II. Prvobitna zajednica (materinski rod), što se dijeli na: a) lovačko gospodarstvo bez upotrebe luka, koje odgovara srednjem stepenu divljaštva po Morganu;[5] b) lovačko gospodarstvo s upotrebom luka i strijele — viši stepen divljaštva po Morganu; c) kompleksno lovačko ribarsko gospodarstvo sa stalnim prebivalištem — niži stepen barbarstva; d) gospodarstvo ratara-stočara, koji upotrebljavaju motiku, s varijantama viših lovaca i viših ribara — srednji stepen barbarstva po Morganu.

III. Vojna demokracija — viši stepen barbarstva.

Ovo je shema predložene periodizacije.

Nema sumnje, postojala je potreba da se upotpuni Morganova podjela te da se uskladi s najnovijim naučnim rezultatima. Zato treba biti zahvalan zaslužnom sovjetskom etnografu i arheologu na njegovoj inicijativi.

[3] Op. cit., str. 25. Pojam, što ga Tolstov označuje ovim izrazom, nije jasan, pa ga ne prevodim, s time, da ga u nastavku detaljnije ispitam.

[4] Op. cit., str. 28.

[5] Zbog kratkoće ne navode se per extenso sve karakteristike ovih struktura.

Ali kratkoća članka — pet stranica — ne dopušta, da se prodube neki od stavaka sheme. Zbog toga ima nejasnoća, koje mogu izazvati netočna tumačenja.

Tri su mjesta, u kojima se osjeća potreba, da se točnije odredi opseg pojedinih stavaka sheme u odnosu prema stvarnom sadržaju konkretnih pojava društvenog života: prvobitni čopor, prvobitna zajednica (materinski rod) i vojna demokracija. Potrebno je ustanoviti, kojemu konkretnom sadržaju odgovaraju u stvarnosti ovi nazivi, t. j. da li ove apstraktne forme — kako ih je oblikovala predložena shema — odgovaraju stvarnim, naučno utvrđenim činjenicama.

I.

Razdoblje prvobitnog čopora u smislu vremena, u kojemu nastaje čovjek — kako ga shvaća predložena shema — nije jedinstveno, jer obuhvata dvije velike periode društvenog razvitka, koje se bitno razlikuju među sobom. Specijalist ne će od toga imati štete, jer će znati da ih sam razgraniči. Ali shema daje sintezu društvenog razvitka ne samo za specijaliste. Nije joj zadatak da bude naučna klasifikacija, kojom se služe samo učenjaci, nego da svima na jasan način prikaže glavne momente društvenog razvitka i njihovu međusobnu povezanost. Zato je potrebno, da formulacije budu što točnije, da se što tjesnije podudaraju sa stvarnošću.

Kako se izričito navodi u predloženoj shemi, prvobitni čopor — »razdoblje postajanja čovjeka« — morao bi biti jednak nižem stepenu divljaštva (po Morganu) ili se s njime poklapati u glavnim crtama.

Ako se istraži sadržaj, koji odgovara Morganovu shvaćanju nižeg stepena divljaštva, valja zaključiti, da se nikako ne podudara s *ovako shvaćenim* razdobljem prvobitnog čopora. Niži stepen divljaštva obuhvata »djetinjstvo ljudskog roda« i svršava, kada je čovjek naučio upotrebljavati vatru i ribe za hranu. Ljudi su onda stanovali u svojim »iz početka ograničenim prebivalištima i hranili se raznovrsnim plodovima. Početak artikuliranoga govora ide u ovo razdoblje«.[7]

Ostavimo li po strani činjenicu, da je artikulirani govor — kao proizvod rada i potrebe praljudi, da jedni drugima saopćuju svoje iskustvo — nastao kasnije, što je već Engels istaknuo,[8] onda nema mnogo podataka, da se utvrdi konkretni sadržaj ovoga razdoblja. Sigurno je, da Morgan ne misli na upotrebu oruđa kao njegovu osebinu. Govoreći o nabavljanju

[6] Op. cit., str. 29.

[7] Morgan, *Die Urgesellschaft*, II. izd., Stuttgart 1908., str. 2.

[8] Engels, *Dijalektika prirody*, Gospolitizdat, Moskva 1946., str. 137: »Najprije rad, a *poslije* i zajedno s njime artikulirani govor bila su dva glavna sredstva, koja su dala poticaj, da se pod njihovim utjecajem mozak majmuna postepeno pretvori u ljudski...« (podcrtao O. M.).

stvari potrebnih tadanjim ljudima, Morgan ovako opisuje način života: »U šumama, koje su nosile voće prikladno za jelo, pod tropskim suncem, naši su pređi započeli svoj život... Barem djelomično živjeli su na drveću kao jedinom sredstvu za obranu i sigurnost... Ovaj način čuvanja života pripada stvarnom prvotnom razdoblju.«[9]

Očevidno Morgan misli na onu fazu razvitka, u kojoj su se praljudi počeli odvajati od majmuna i o kojoj Engels piše, da su »u toku prijelaza od majmuna do čovjeka naši pređi kroz mnogo tisućljeća postepeno naučili da prilagođuju svoju ruku oruđu.«[10] Odnosni je vremenski razmak bio vrlo dug. »Prije nego što je ljudska ruka pretvorila u nož prvi komad kremena, moralo je, valjda, proći tako dugo vremensko razdoblje, da se poznato nam historijsko doba, uspoređeno s njime, čini beznačajno.«[11]

Morganov niži stepen divljaštva, dakle, ne pozna oruđe kao proizvodnu snagu i sredstvo za proizvodnju. Proizvodne snage tek su se počele formirati postepenim nagomilavanjem kvantiteta, koje se očituje u sve racionalnijoj upotrebi *neobrađenih* komada drveta i kamenja kao oruđa, u razvitku iskustva upotrebom tih najprimitivnijih sredstava i, konačno, u utjecaju spomenutih faktora na razvitak mozga, kao i u obratnom utjecaju mozga na njihovo usavršavanje. Tada još nije postojalo ljudsko društvo, koje bi se moglo shvatiti kao jedinstvo odnosa ljudi, što bi bili organizirani radi proizvodnje dobara potrebnih za njihov opstanak. Suradnja između pojedinaca bila je vjerojatno sporadična, nije još postala nuždom, što bi zadovoljavala potrebu, od koje ovisi opstanak. Skupljanje gotovih prirodnih proizvoda zadovoljavalo je pretežni dio ljudskih potreba za vrijeme nižeg stepena divljaštva.

Nasuprot tome, prvobitni čopor u predloženoj shemi ne obuhvata samo naprijed spomenuto razdoblje, nego i ono, koje neposredno slijedi iza njega, t. j. »stariji paleolit (kulture pred-Chelle, Chelle, Acheulle i Moustier), doba Pithecanthropusa, Sinanthropusa i Neandertalskog čovjeka (Paleoantrop)«:[12] »To je doba, kada nastaje »suvremeni čovjek« (Homo sapiens)«.[13] Glavnim faktorom društvenog razvitka, kako se čini u prvi mah, smatra se razvoj čovjeka kao vrste, a da nije naročito naglašen, utjecaj usavršavanja oruđa. »*Stvarnu granicu između nižeg i srednjeg stepena divljaštva označuje svršetak postajanja same vrste suvremenog čovjeka (Homo sapiens).* Na području historije proizvodnih snaga to odgovara postanku umjetno izrađenog oruđa za proizvodnju (početak mlađeg paleolita), koji predstavlja čitavu

[9] Morgan, op. cit., str. 17.
[10] Engels, *Dijalektika prirody*, str. 135.
[11] Engels, *Dijalektika prirody*, str. 135.
[12] Tolstov, op. cit., str. 29.
[13] Tolstov, op. cit., str. 28.

revoluciju u prvobitnoj proizvodnji. Na području društva to odgovara postanku prvobitnih oblika roda (dualna organizacija).«[14]

Ovakva formulacija vjerojatno veli više, nego što je zamišljao njezin autor. Inače bi se iz nje moglo zaključiti, da se radi o različnim područjima, koja se razvijaju paralelno, bez međusobnih interakcija, kao da je »područje historije proizvodnih snaga« nešto različito od »područja društva«. Svakako iz citiranog teksta proizlazi, da bi uvjet, koji određuje prijelaz iz nižeg u srednji stepen divljaštva, bio antropološki, t. j. postanak Homo sapiensa. Ovo proizlazi zato, što nije dosta naglašen utjecaj dotadašnjih kultura kamenog oruđa na društveni razvitak. Tako se stječe dojam da razvojni procesi čovjeka kao vrste, oruđa i društvenih ustanova nisu međusobno povezani, da ne predstavljaju borbu suprotnosti unutar jednoga dijalektičkog jedinstva, nego da se ti pojedini faktori razvijaju odvojeno jedan od drugoga, svaki na svom području, od kojih je najvažnije antropološko.

Očevidno je, da predložena shema ne pravi razliku između dva skoka u novi kvalitet, koji su međusobno odijeljeni stotinama hiljada godina. Prvi takav skok prijelaz je iz prvobitnog čopora u društvo, iz povremene upotrebe prigodnog oruđa u sistematsku upotrebu ad hoc izrađenog oruđa, iz prigodne, slučajne suradnje u organiziranu jednostavnu kooperaciju kao stalan način proizvodnje, kojim pračovjek — dosada pasivni dio prirode — nastupa u odnosu prema njoj kao njezina aktivna suprotnost.

Ovo su rezultati djelovanja rada, koji je bio glavni faktor za pretvaranje mozga majmuna u ljudski mozak.[15] U isto je vrijeme biološko odabiranje, koje se očituje u promjenama vrsta, počelo da ustupa mjesto tehničkom, razvitku oruđa, i mozga — svojoj suprotnosti. »Biološka nasljednost« dijalektički se »ukida u čovjeku s njegovom ljudskom, socijalnom i duhovnom nasljednošću«.[16] Opisujući život ljudi za s r e d n j e g stepena divljaštva, Morgan izričito spominje nalazišta »oruđa od kremena i drugih vrsta kamena«. Kameno oruđe, dakle, za Morgana označuje karakteristiku *čitavoga* srednjeg stepena divljaštva, a ne samo jednoga njegova dijela, kako bi proizlazilo iz predložene sheme.

Drugi skok je onaj, o kojemu govori shema. To je prijelaz u viši oblik društva, kada biološko odabiranje, koje je u prošlom razdoblju još postojalo u razvitku raznih vrsta Homo primigeniusa, nestaje zbog prevladavanja svoje suprotnosti, tehničkog odabiranja u obliku usavršavanja oruđa, i radnih navika. Proizvodnja oruđa nalazi se na višem stepenu, jer ljudi izrađuju sprave i pomagala, pomoću kojih je vrše. Time je ostvaren uvjet za specijalizaciju: ovo je pripremna faza za postanak zanatstva. Zbog toga

[14] Op. loc. cit. (podcrtao O. M.).
[15] Engels, *Dijalektika prirody*, str. 138 i 139.
[16] Pavlov, *Teorija odraza*, Beograd 1947., str. 123.

se u ljudskoj vrsti stabiliziraju somatične osebine: razlika između Homo sapiens cromagnonensisa i Homo sapiens recensa daleko je manja negoli između prvoga i Sinathropusa. Nema više potrebe, da ljudsko tijelo stvara nove organe, da se prilagodi promjenama u materijalnim uvjetima života i djelovanju prirodnih sila. Razvitkom oruđa i drugih stvari, kojima se služe, ljudi nastupaju aktivno u borbi s prirodom, kako bi podvrgnuli svojoj vlasti njezine sile. A do tehničkog odabiranja dolazi samo usavršavanjem oruđa, ruke i mozga. Ono zapravo stvara organe izvan ljudskog tijela. Ovo je konačna pobjeda oruđa, čije razvojne faze uvjetuju napredak društva, uz usavršavanje ostalih proizvodnih snaga.

Obadva razdoblja nisu posebno istaknuta u predloženoj shemi, već ih ona zajedno združuje u *istom* odsjeku društvenog razvitka. U prvobitnom čoporu sheme istodobno je obuhvaćeno doba, kada rad još nije bio općom i bitnom osebinom društva majmuna-ljudi u postajanju, kao i ono razdoblje, kada je ljudsko društvo stvarno postalo takvim. Ova dva razdoblja, odvojena novim kvalitetom rada, načina proizvodnje kao bitne osebine ljudskog društva, mnogo se više razlikuju među sobom nego stariji i mlađi paleolitik. Unatoč tome, ove su potonje faze razvitka oruđa odijeljene jedna od druge, jer shema uvršćuje stariji paleolitik u prvobitni čopor izvan prvobitne zajednice, a mlađi u nju.

Dijeli ih svršetak postajanja Homo sapiensa, čemu na području historije proizvodnih snaga odgovara postanak umjetno izrađenog oruđa kao sredstva za proizvodnju drugog oruđa.[17] Ovo je, bez sumnje, važan momenat. Ali daleko je važnija ona revolucija u životu društva, kada su oruđe i način njegove upotrebe općenito nastupili kao proizvodne snage. Ovo naročito ističe Engels: »Rad počinje s izradom oruđa«,[18] t. j. »kao karakteristična osebina ljudskog društva, koja ga razlikuje od čopora majmuna«.[19] Ovaj novi kvalitet — novo stanje, početak ljudskog društva — nije posebno istaknut u predloženoj shemi, već se izgubio u prvobitnom čoporu.

Cijepanje paleolita na dva dijela, koji bi pripadali raznim društveno-ekonomskim formacijama, prvobitnom čoporu i prvobitnoj zajednici, prouzrokuje još jednu poteškoću. Pojam prvobitne zajednice obuhvaćen je jednim osnovnim tipom produkcionih odnosa, što ga karakterizira »suradnja i uzajamna pomoć« ljudi prisiljenih da rade zajedno, ako ne žele postati žrtvom gladne smrti, divlje zvjeradi ili susjednih zajednica. I to zato, što su »kamena oruđa, kao god i luk i strijela, koji su se kasnije pojavili, isključivali mogućnost pojedinačne borbe protiv prirodnih sila i divljih zvjeri«.[20]

[17] Tolstov, op. cit., str. 28.
[18] *Dijalektika prirody*, str. 139.
[19] *Dijalektika prirody*, str. 138.; Marks, *Kapital*, Beograd 1947., sv. I., str. 129.
[20] Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb 1946., str. 523.

Dakle, kameno oruđe, *bez obzira kojoj kulturi pripada,* karakteristika je prvog razdoblja u osnovnom tipu tadašnjih produkcionih odnosa.

Nasuprot tome, u predloženoj shemi jedan dio produkcionih odnosa, i to onaj, koji odgovara stepenu razvitka kamenog oruđa u starijem paleolitiku, leži izvan prvobitne zajednice.

Sad nastaje ovo pitanje: da li razdoblje prvobitnog čopora, kako ga određuje shema, ide u osnovni tip produkcionih odnosa prvobitne zajednice zato, što obuhvaća stariji paleolitik, ili ne? Ako ide, onda bi osnovni tip ovih produkcionih odnosa u prvobitnom čoporu bio — pored starijeg paleolitika — protegnut također na ogromno razdoblje priprave, evolucionog kretanja, u čijem su se toku stvarali uvjeti i uzroci budućeg stanja, kada se pripremao revolucionarni skok u novi kvalitet — ljudsko društvo; drugim riječima, u kojemu produkcionih odnosa kao općenite pojave društvene zakonitosti nije bilo zato, što rad još nije stvorio društvo. Ako se, naprotiv, prihvati stajalište, da prvobitni čopor leži izvan prvobitne zajednice, onda bi se izvan ovog osnovnog tipa produkcionih odnosa našlo veliko vremensko razdoblje, kad je već postojalo društvo karakterizirano primitivnim oblicima kamenog oruđa. Tim oblicima oruđa odgovaraju određeni produkcioni odnosi i to zato, što je rad postao osnovom borbe ljudi s prirodom.

Sada bi, dakako, valjalo postaviti pitanje, kojem novom osnovnom tipu pripadaju ti odnosi, ako se nalaze izvan društveno-ekonomske formacije prvobitne zajednice. Ovakvo bi pitanje bilo posve nepotrebno, jer nema nikakvih stvarnih razloga, koji bi zahtijevali, da se stariji paleolitik izuzme iz produkcionih odnosa prvobitne zajednice. Iz ove utvrđene činjenice proizlazi, da razdoblje kultura pred-Chelle, Chelle, Acheulle i Moustier po svojim produkcionim odnosima ide u prvobitnu zajednicu, a po klasifikaciji predložene sheme — ne ide. Postaje jasno, da u ovom slučaju klasifikacija nije pošla od konkretnog načina proizvodnje paleolitika, nego da ga je podijelila među dvije epohe, a da za to — osim možda antropoloških — nije bilo nikakvih drugih razloga.

Shvaćanje uloge načina proizvodnje, koja određuje društveni razvitak, potvrđuje spomenute zaključke. Dok oruđa nije bilo ili dok su se najprimitivniji njegovi oblici — štap, kamen — upotrebljavali sporadično, od vremena na vrijeme, a ne kao glavno sredstvo u borbi s prirodom, među tadanjim majmunima-ljudima u postajanju nije bilo načina proizvodnje kao organizacije društvenog rada. Ovo je posebno razdoblje priprave — »djetinjstvo ljudskog roda«,[21] uvod u ljudsko društvo, kada se evolucionim gomilanjem sitnih, nezamjetnih, postepenih promjena u načinu života tih bića i u njima samima spremaju uvjeti i uzroci za skok u novo stanje — ljudsko društvo. Kada počinje taj uvod, ne bi se moglo točno odrediti zbog

[21] Morgan, *Die Urgesellschaft,* str. 9 i 11; Engels, *Der Ursprung der Familie,* XII izd., Stuttgart 1908., str. 10.

nedostatka podataka; vjerojatno onda, kada je jedan dio driopiteka počeo mijenjati svoje navike zbog promjene materijalnih uvjeta za život silazeći na zemlju da traži nove izvore hrane. Svršava s općom pojavom svijesne upotrebe i izradbe najprimitivnijeg oruđa kao proizvodne snage, bez koje je život nemoguć, i društvenog rada. Samo se unutar ovih granica može govoriti o prvobitnom čoporu — nižem stepenu divljaštva po Morganu.

Početak daljnjeg razdoblja nije bitno karakteriziran upotrebom riba za hranu i vatrom — kako to misli Morgan — nego time, što je oruđe postalo conditio sine qua non za društveni život. Ono također prouzrokuje postanak prirodne podjele rada — odnosa suradnje, koja nastaje raspodjelom funkcija i poslova izmedu muškaraca i žena. Podjela *raznih* poslova uvjet je za organizaciju rada u prvobitnoj zajednici. Unutar granica uzajamne suradnje i potpomaganja ljudi ona prikazuje povezanost različitih funkcija proizvodnje i, prema tome, postojanje produkcionih odnosa. Pra-ljudi žive u društvu, da koordiniraju svoje napore zbog što lakšeg nabavljanja sredstava za opstanak. Takva društvena struktura nije diferencirana, nema u njoj formalnih razlika između ekonomskih, političkih, rodbinskih i magijsko-religioznih odnosa. Nema diferencijacije u temeljima kao ni u nadgradnji društva. Svi se napori kreću oko nabavljanja hrane i izrađivanja oruđa, tako da nema mnogo vremena za druge vrsti aktivnosti.

Stalnih organizacionih forma nema, časovita potreba sili, da se poduzmu mjere, koje se napuštaju, čim ona prođe. Tragove ovog stanja nalazimo u ustanovi vojskovođe roda, najikusnijeg ratnika, čija funkcija traje koliko i ratne opasnosti. Duhovni život nalazi se u počecima.

Svakoj je društvenoj ustanovi tog razdoblja svrha neposredna ili posredna, da svim pripadnicima društveno-ekonomske jedinke bez razlike osigurava što bolje i što sigurnije mogućnosti opstanka. Posljedica je te jedinstvenosti ciljeva, da su sve društvene ustanove jednako usmjerene prema zajedničkoj koristi — ili onome, što se tada mislilo, da je zajednička korist — tako te ne postoji preduvjet, da bi se razlikovali društveni od pojedinačnih ciljeva. Ta istovetnost interesa pojačana je činjenicom, da se proces individualizacije pojedinaca u društvenom skupu nalazi još u svojim počecima. Znajući, da im je život moguć jedino u zajednici, pojedini pripadnici mnogih primitivnih naroda još danas smatraju sebe mnogo više dijelovima društvene cjeline negoli samostalnim individuima. Nema više ili manje individualiziranih težnja, nema još diferenciranja pojedinih ustanova.

Ovu najprimitivniju društveno-ekonomsku strukturu prvobitne zajednice — koju karakterizira autarhija u proizvodnji na određenom teritoriju, što njoj pripada, slaba povezanost njezinih pripadnika kao posljedica povremenih i nestalnih produkcionih odnosa, endogamija, nediferenciranost društvenih funkcija, odsutnost stalnog rukovodstva — moglo bi se nazvati hordom. To bi bio primitivni društveni oblik za povremenu, više ili manje

trajnu, ekonomsku suradnju, koja traje tako dugo kao i neiskorištene prirodne mogućnosti teritorija, na kojemu horda vodi više ili manje nomadski život. Kada se te mogućnosti iscrpu, grupe njezinih pripadnika razilaze se tražeći bogatija područja, gdje bi se priključili drugim hordama ili s pripadnicima raspalih horda formirali novu.[22]

Razdoblje, koje ide za hordom, počinje sa sistematskom upotrebom naročito proizvedenog oruđa, što služi za izradbu drugog oruđa — kako to Tolstov točno opaža — t. j. s novim stepenom u razvitku proizvodnih snaga. Ovaj je stepen lovačko gospodarstvo bez upotrebe luka i strijele. Rod, kao novi organizirani oblik društvene nadgradnje, postaje karakteristikom ovoga, drugoga, razdoblja prvobitne zajednice i onih, koji ga slijede. Pojedine društveno-ekonomske jedinke uglavnom zadovoljavaju sve potrebe radom svojih pripadnika povezanih zajedničkim porijeklom. Autarhičnost popušta: između njih niču veze prijateljstva i suradnje. S obzirom na to važno je uloga fratrija — nekadašnjih rodova, koji su se rascijepili u toku razvitka. To cijepanje nije smetalo njihovim pripadnicima da i ubuduće ostanu povezani odnosima pomaganja, suradnje u nekim pitanjima i prijateljstva. Takve jedinke vežu i eksogamni propisi, zbog kojih bračne veze mogu postojati samo između pripadnika raznih rodova. U daljnjem razvitku stvaraju se političke organizacije većeg opsega — plemena. Formiraju se magijske družbe, pojavljuju se animizam i primitivno sastavljene mitologije o postanku ljudi. Diferenciranjem pojedinih ustanova u svojoj nadgradnji društveno-ekonomske jedinke dobivaju određene konture: amorfna kaotičnost horde ustupa pred formiranjem stalnih organizacionih oblika.

Iz ovih bi primjedaba također proizlazilo, da Morganova podjela ne zadovoljava s obzirom na srednji stepen divljaštva, kojim počinje prvobitna zajednica. Ovaj stepen valja podijeliti na dvije faze. Prva je horda, kada se u svom punom toku nalazi proces afirmacije oruđa kao proizvodne snage i sredstva za proizvodnju. Produkcioni odnosi i društveni oblici, što njima odgovaraju, još nisu dobili određenije forme, iako u sebi nose potencijalne razvojne mogućnosti za revolucionarni skok u rodovsko uređenje, do kojega dolazi ondje, gdje postoje potrebni materijalni uvjeti. Druga je faza gospodarstvo naroda, koji ne poznaju luka i strijele, a žive u rodovima — početak rodovskog uređenja.

[22] Od naroda, koji su imali donedavna ili još sada imaju *po neku* od spomenutih osebina, značajni su Crveni Eskimi na sjeveru Kanade (Jenness, *The life of the Copper Eskimos*, 1922., str. 32 i sl.), Jukagiri u Sibiru (Csapliczka, *Aboriginal Siberia*, A study in Social Anthropology, 1914., str. 97), Bušmani u Africi (Baumann, Thurnwald, Westermann, *Die Volkerkunde von Afrika*, 1941., str. 67), urođenici Andamanskih otoka (Brown, *The Andaman Islanders*, 1922., str. 55), Botokudi u Južnoj Americi i Jahgani i Alakalufi na otocima i na zapadnoj obali Ognjene Zemlje (Krickeberg, *Amerika* u Bernatzik, *Die grosse Völkerkunde*, 1936., sv. III., str. 97 i 195).

II.

Kako se vidi po naslovu drugog razdoblja »Prvobitna zajednica (materinski rod)«, predložena shema identificira prvobitnu zajednicu s materinskim rodom. Iz toga bi moglo proizlaziti, da je ovaj oblik roda nužna, primarna faza u razvitku svih društveno-ekonomskih jedinki. Ali, istražujući etnografske podatke, što nam ih pruža društveno uređenje raznih primitivnih naroda, nalazimo proturječne činjenice. I to baš u onih naroda, od kojih nekoje predložena shema spominje kao tipične za prvu i drugu fazu »prvobitne zajednice (materinskog roda)«.

Imamo dvije grupe ovakvih podataka. U prvu idu narodi, koji su živjeli ili žive pod osobito teškim materijalnim uvjetima, kao što su Eskimi, Jahgani i Alakalufi, Botokudi i, donekle,[23] istočnosibirski Čukči: ti narodi ne poznaju rodovskog uređenja, iako po svojem načinu proizvodnje pripadaju prvobitnoj zajednici, kako je pobliže označuje predložena shema.

Druga grupa proturječnih podataka pokazuje, da baš u fazi lovačkoga gospodarstva bez upotrebe luka mnogo puta postoje očinski rodovi, a ne materinski, kao što je slučaj s narodima srednje, sjeverne i zapadne Australije, a i s nekima iz jugoistočne.

Imajući na umu ova odstupanja, Tolstov opaža, da »pored sve sličnosti društvenih pojava iz razdoblja, što su odijeljena jedno od drugoga hiljadama godina, one nužno nose obilježja raznih epoha »vsemirnoistoričeskogo« procesa. Taj proces konkretna je pojava u zbivanju, koja ima svoje određene karakteristike. Takva su obilježja »složeni međusobni historijski utjecaji«, »naročito viših civilizacija na niže«, »historijski razlozi same zaostalosti ovih nižih civilizacija«, »posljedice same činjenice, da ta plemena do krajnosti polagano prolaze kroz historijske etape, kroz koje napredniji narodi prolaze s kraćim rokovima«. Bez svih tih momenata ne bi se mogle

[23] Varat u Čukča veoma je blizak rodu. Razlikuje se od njega činjenicom, da je brojčano nestalan. Pripadaju mu muškarci i žene vezani zajedničkim porijeklom po ocu. Ali i stranci, ukoliko mu se priključe sa svojim ženama i djecom. Isto tako može ga svatko napustiti po svojoj volji (Csapliczka, *Aboriginal Siberia,* 1914., str. 21). Ovo stalno mijenjanje broja članova također je osebina miuta, privremenih zajednica Crvenih Eskima u Kanadi (Jenness, *The Life of the Copper Eskimos,* 1922., str. 83 i sl.). Varat je, dakle, prelazni razvojni oblik između grupa, čiji je osnovni tip eskimski miut, i očinskog roda.

S. A. Tokarev (op. cit., str. 25) konstatira, da Čukči i Korjaki nemaju organizacije po rodovima. Objašnjava to tako, da u tih naroda postoji poseban oblik društvenog uređenja, nastao zbog raspadanja materinskog roda, a da se očinski još nije razvio. Protiv toga stajališta govori, da Čukči i Korjaki uopće nemaju organizacije karakteristične za materinsko uređenje, što treba pripisati činjenici, da razvitak proizvodnih snaga i sredstava za proizvodnju kao i specifični materijalni uvjeti okoline, u kojoj žive, nisu još dopuštali, da nastanu rodovski oblici njihove društvene nadgradnje. Zato ostaje na snazi mišljenje V. G. Bogoraza, da su se ti narodi nalazili u razvojnoj fazi, što prethodi rodu.

razumjeti spomenute etnografske činjenice, »koje oštro proturiječe Morganovu shvaćanju«.[24]

Nema sumnje, da je ovdje istaknuta neosporna činjenica, kako iste ustanove, što ih dijele stotine godina, ne mogu biti identične: između njih svakako ima samo velikih sličnosti prouzrokovanih istim osnovnim tipom produkcionih odnosa, na kojemu se temelje. Ali ovakva neosporna činjenica ne odgovara na pitanje, da li se razlike, koje stvarno postoje između istih ustanova raznih naroda i razdoblja, kao na pr. između rimskog gensa prije ujedinjenja nekolicine plemena oko Tibera u savez, i, kasnije, u državu, i očinskog roda Aranda u Australiji, smiju pripisati samo nabrojenim »obilježjima različitih epoha »vsemirnoistoričeskogo« procesa?

Koji konkretni sadržaj obuhvaća pojam obilježja pojedinih epoha »vsemirnoistoričeskogo« procesa u ovim slučajevima? Da li rodovsko uređenje, očinstvo kao njegov temeljni rodbinski odnos, vjerovanje u zajedničko porijeklo, gerontokraciju — sve obilježja, što ih imaju i Rimljani i Aranda? Jamačno ne, jer su to »sličnosti društvenih pojava iz razdoblja, koja su jedno od drugoga odijeljena hiljadama godina«. Obilježja su različnih epoha »vsemirnoistoričeskogo« procesa, dakle, baš one pojave, u kojima se pojedina razdoblja međusobno razlikuju.

Ono, u čemu se Aranda razlikuju od Rimljana, stepen je razvitka u načinu proizvodnje, u kome nadaleko zaostaju za ovima. Društveno uređenje Aranda odgovara načinu proizvodnje iz početaka prvobitne zajednice. Stepen razvitka proizvodnih snaga je nizak, oruđe im je od drva i kamena, ne poznaju luka i strijele, nalaze se u prvoj fazi lovačkoga gospodarstva. Rimljani onog doba, naprotiv, žive u razdoblju vojne demokracije, kada se proizvodne snage, razvijene upotrebom kovine, specijalizacijom rada i proizvodnjom robe za tržište, nalaze u oštrom sukobu s produkcionim odnosima prvobitne zajednice, t. j. kada se ona raspada.

Baš ovu bitnu razliku u načinu proizvodnje ne ističe shema kao obilježje, po kome bi se trebale razlikovati pojedine faze »vsemirnoistoričeskogo« procesa. Istina, predložena se shema temelji na razvojnim fazama načina proizvodnje u prvobitnoj zajednici. Ali se tumačenje, koje bi ju trebalo objasniti ili obrazložiti, ne obazire na te stepene, nego se poziva na »vsemirnoistoričeskij« proces, a da ne spominje, koje mjesto u njemu zauzima način proizvodnje.

Zbog toga, što se ne opisuje, kako je taj proces odraz konkretnih činjenica društvenog života, ovakvo se tumačenje ne podudara sa stvarnošću. Stječe se dojam, da formulirana obilježja »vsemirnoistoričeskogo« procesa, uzeta u cijelosti, ništa ne objašnjavaju, jer se ne obaziru na stvarnost. Tako na pr. ne može općenito vrijediti tvrdnja o »*hiljadugodišnjim* utjecajima

[24] Tolstov, op. cit., str. 27.

naprednih civilizacija na plemena, koja su još sačuvala uređenje prvobitne zajednice«.[25] Hiljadugodišnji utjecaji naprednih civilizacija na prvobitnu zajednicu postoje samo u Centralnoj Aziji, gdje je kinesko društvo uvelike djelovalo na način života svojih primitivnijih susjeda. Ovo se ne može reći za evropsku kolonizaciju, jer je kolonijalna ekspanzija evropskih država započela u XVI. stoljeću, t. j. pred 450 godina. Usto je kolonijalna eksploatacija kapitalizma u mnogo slučajeva značila istrebljenje prastanovnika odnosnih područja. O tome svjedoči nestanak Karaiba na Antilskim otocima, satjerivanje jadnih ostataka indijanskih plemena Sjeverne Amerike u rezervacije, a većine australskih u pustinjske krajeve srednje i sjeverne Australije. Gdje je zbog potrebe jeftine radne snage kolonijalna politika nešto obzirnija prema urođenicima, kao što je slučaj u Africi, Indoneziji i Melaneziji, ondje se njihovo uređenje vrlo brzo raspada i nestaje u doticaju s načinom proizvodnje kapitalizma. Kolonijalna eksploatacija bitan je uzrok nestajanja i raspadanja prvobitnih društvenih ustanova, uslijed najamnoga rada, novčanoga gospodarstva, seljenja u veća naselja i drugih promjena u načinu života i t. d.

Budući da kolonizatori ne upotrebljavaju Australce kao proizvodnu snagu za rad u poduzećima, gubi na točnosti tvrdnja, da se »patrijarhalni elementi društvene organizacije Australaca moraju promatrati kao proizvod raspadanja njihove stare, konzekventno matrijarhalne organizacije zadnjih 150 godina pod utjecajem evropske kolonizacije«.[26] Ako na čas dopustimo, da bi bilo tako, nikako se ne da objasniti činjenica, kako to, da bi utjecaj evropske kolonizacije morao biti najjači baš u srednjoj, sjevernoj i zapadnoj Australiji, t. j. u pustinjskim i polupustinjskim krajevima, što su naseljeni plemenima s pretežno očinskim uređenjem, dok se plemena s materinskim uređenjem nalaze u Novom Južnom Walesu, koji je po gustoći bijelog stanovništva na drugome mjestu u Australiji. Isto su se tako u nekih plemena bogatijeg jugoistočnog dijela Australije sačuvali najprimitivniji oblici očinskog uređenja, a koje korakterizira činjenica, da nemaju ženidbenih klasa, nego njihovu funkciju vrše seksualni totemi, dok se najrazvijenije ustanove očinskog uređenja, kao na pr. osam ženidbenih klasa Aranda, nalaze kod naroda u najpustijim područjima kontinenta, t. j. baš protivno od onoga, što bi se očekivalo slijedeći citiranu tvrdju. Po njoj bi se najrazvijenija očinska uređenja morala nalazati u krajevima, gdje je utjecaj bijelaca najjači, gdje ih ima najviše, t. j. u jugoistočnoj Australiji.

Za postanak očinskog roda kod Australaca bili su mjerodavni dublji i važniji materijalni uvjeti negoli utjecaj kolonizatora. Nije ovdje mjesto, da se upuštamo u ispitivanje uvjeta i uzroka te pojave. Dosta je, da istaknemo kako se podaci iz stvarnosti ne podudaraju sa spomenutim shvaća-

[25] Tolstov, op. cit., str. 27 (podcrtao O. M).
[26] Op. cit., str. 25.

njem obilježja »vsemirnoistoričeskogo« procesa, i kako postoje stvarne činjenice, koje govore protiv identificiranja prvobitne zajednice s materinskim rodom.

Očevidno da se pod pojmom »vsemirnoistroričeskogo« procesa u predloženoj shemi misli na razvojni proces u društvu, jer se u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji odvija »prirodno-historijski proces razvitka«.[27] Ali svaki pojam, svaki proizvod našeg razuma mora dobiti potvrdu naučnosti pokusom ili opažanjem. U stvarnosti nema jednog jedinstvenog, konkretnog i neovisnog procesa, koji bi obuhvaćao samo društveno zbivanje. Dijalektički materijalizam shvaća zbivanje kao povezanu, jedinstvenu cjelinu, u kojoj su predmeti i pojave organski povezani jedni s drugima, ovise jedni od drugih i uvjetuju jedni druge.[28] Iz toga ne proizlazi, da bi u prirodi postojao jedan, a u društvu neki posve drugi proces. Ali baš do takvog zaključka vodi ovako formulirana misao: »Uza svu *sličnost društvenih pojava* iz razdoblja, koja su odijeljena jedno od drugoga hiljadama godina, one ne mogu ne nositi *obilježja raznih epoha vsemirnoistoričeskogo proseca*«.[29] »Vsemirnoistoričeskij« proces, dakle, skup je društvenih pojava. U takvoj formulaciji ne može biti »jedan jedinstven svjetski proces«,[30] koji obuhvaća i prirodu i društvo zbog objektivne povezanosti pojava, nego je samo jedan njegov dio.

U rečenom pojmu nisu raščlanjena dva elementa. Jedno je zakonitost u razvitku; posve drugo, iako s njome povezano, razvitak objektivnih pojava, iz kojih izvodimo tu zakonitost. Ona je apstraktni odraz zajedničkih pojava, što ih sadrže pojedini razvojni procesi na raznim područjima zbivanja. Na svakom od ovakvih područja važe posebni zakoni, koji odrazuju osebnost razvitka njihovih pojava: u kemiji vladaju jedni zakoni, u društvenom životu drugi. A u društvenom životu opet unutar istog vremenskog odsjeka, jednima su zakonima razvitka podvrgnuti Indijanci Aruak u slijevu Amazonke, a posve drugima SAD.

Zato Tolstov ispravno opaža, da »u sadašnjoj etapi razvitka etnografske i arheološke nauke treba izgrađivati točnu periodizaciju prahistorije kao uopćavanje konkretnih historija raznih primitivnih naroda kugle zemaljske«.[31] Ako se radi o uopćavanju, onda je to proces apstrahiranja, kojim se iz konkretnih historijskih činjenica i pojava u pojedinim društveno-ekonomskim jedinkama izvode oni opći propisi i sheme, po kojima se kreće

[27] Lenjin, *Sočinenija*, izd. IV., sv. I., str. 148: »Sada ćemo istaknuti samo to, da će svatko, koji pročita definiciju i opis dijalektičkog metoda kod Engelsa ili Marksa vidjeti, kako nema govora o Hegelovim trijadama, nego se sve svodi na to, da se socijalnu evoluciju promatra kao prirodno-historijski proces u razvitku društveno-ekonomskih formacija.«

[28] Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str.502.

[29] Tolstov, op. cit., str. 27 (podcrtao O. M.).

[30] Lenjin, *Sočinenija*, izd. IV., sv. XIV., str. 143.

[31] Op. cit., str. 28.

njihov razvitak. Uopćavanje nije konkretan proces u objektivnoj stvarnosti, kako bi proizlazilo iz predložene sheme,[32] nego odraz velikog broja takvih razvojnih procesa. Svako uopćavanje odrazuje stvarnost procesa u zbivanju pa ide u subjektivnu, a ne u objektivnu dijalektiku, proizvod je misaonih procesa u ljudskom mozgu. Ovo je opazio i Feuerbach, kako ističe Lenjin u *Materijalizmu i empiriokriticizmu* citirajući ga: »Poredak, cilj, zakon nisu drugo nego riječi, kojima čovjek prevodi na *svoj* jezik pojave prirode, da bi ih razumio«.[33] To je razlog, zašto sve sheme, makar nastojale da što točnije prate konkretne pojave, ne mogu obuhvatiti stvarne razvojne procese u svestranosti njihovih sastavnih elemenata. Iz mnogih konkretnih procesa, koji se odvijaju u stvarnosti zbivanja, te sheme izdvajaju ono, što imaju zajedničko, najvažnije njihove strane i momente. Onda, na temelju tih sličnosti i podudaranja, prikazuju *opći, apstrakni* tok razvitka jedne društveno-ekonomske formacije.

Određivanje zakona razvitka u društvu polazi od proučavanja konkretnog stanja u nekim društveno-ekonomskim jedinkama, bio to rod na otoku Owa Raha u Melaneziji, irokeški u Sjevernoj Americi ili Lango u sjeverozapadnoj Ugandi. Ispitivanje načina proizvodnje i njihovih društvenih ustanova pokazuje, da način proizvodnje spomenutih rodova ima one bitne osebine, koje karakteriziraju ratare-stočare u prvobitnoj zajednici, odnosno poljoprivredno-lovačku varijantu ove faze razvitka, kao što su Irokezi: upotreba motike, sudjelovanje muškaraca i žena u poljoprivrednim radovima; uzgoj goveda i koza (Lango) i svinja (Owa Raha), odnosno ribarenje (Owa Raha) i lov (Irokezi) kao isključivo pravo muškaraca; rod kao jedinstvo produkcionih odnosa; potpuna samouprava roda s obzirom na unutarnje poslove, u odnosu spram viših društvenih organizama, bila to sela (Owa Raha) i plemena (Irokezi), eksogamija i t. d.[34]

Spomenuti narodi nalaze se, dakle, u istoj razvojnoj fazi načina proizvodnje. Ova se činjenica odrazuje u zajedničkim temeljnim oblicima njihova društvenog uređenja, iako ih dijele goleme udaljenosti. Oni pripadaju istoj društveno-ekonomskoj strukturi, kojih ima više vrsta unutar iste društveno-ekonomske formacije. Ova potonja predstavlja uopćavanje određenog tipa odnosa, u koje stupaju ljudi za proizvodnju dobara potrebnih za opstanak.

Svaka društveno-ekonomska formacija ima više takvih struktura. U njima se očituju varijacije u formi istog osnovnog tipa produkcionih odnosa, koje nastaju u toku evolucionog kretanja. Te varijacije, sa svoje strane, također su uopćavanje, ali sada ne samo s obzirom na osnovni tip

[32] Op. cit., str. 25.

[33] Lenjin, *Sočinenija*, izd. IV., sv. XIV., str. 141.

[34] Melanezijci na Owa Raha i Irokezi žive u materinskim rodovima, a Lango u očinskim.

produkcionih odnosa, nego i na odnos između ovog i pojedinih odsjeka u razvitku proizvodnih snaga. Nije moguće tvrditi, da su društveno-ekonomski odnosi australskih nomada, koji ne poznaju luka i strijele kao ni kovina, isti kao u ratara-stočara Kai na Novoj Gvineji, premda i jedni i drugi po osnovnom tipu svojih produkcionih odnosa idu u istu društveno-ekonomsku formaciju prvobitne zajednice. Pojedine strukture iste formacije ne predstavljaju samo važne faze razvojnih interakcija između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, nego i osnovne smjernice razvitka, kojima se kreću grupe društveno-ekonomskih jedinki istog tipa produkcionih odnosa. Ovo je naročito važno za sistematizaciju historije prvobitnog društva, jer ona obuhvaća ogromno vremensko razdoblje, koje se proteže od Sinanthropusa do klasnog društva, t. j. približno barem 500.000 godina.[35]

Kako smo vidjeli, prva je struktura u prvobitnoj zajednici horda, kada se svršava prijelaz iz prvobitnog čopora u prvobitnu zajednicu. Produkcioni se odnosi postepeno razvijaju kao stalni organizacioni oblik suradnje između ljudi, jer je rad postao društvena potreba, bez koje nema života. Pod njihovim se utjecajem stvaraju novi društveni oblici usporedo s nestajanjem dotadanjeg načina života u čoporu. Amorfnost horde i nestalnost njezina sastava ostatak su čopora, a uzajamna suradnja i međusobno pomaganje njezinih pripadnika, dok žive zajedno, klice su produkcionih odnosa u kasnijim društvenim oblicima.[36]

Drugo je takvo veće prelazno razdoblje vojna demokracija, kada se prvobitna zajednica raspada zbog djelovanja novih ekonomskih odnosa, kao robne proizvodnje, razmjene, privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, upotrebe tuđe radne snage i t. d., što su nastali razvitkom proizvodnih snaga. Ali stare društvene forme ostaju, one se bore s novim sadržajem, s novim funkcijama, kojima više ne odgovaraju, sve dok se taj sadržaj ne razvije do takve mjere, da u skokovitom prijelazu u viši kvalitet izgradi nove, sebi prikladne oblike.

Horda i vojna demokracija prelazna su razdoblja, uvod u nove društveno-ekonomske formacije. I u jednom i drugom razdoblju zaoštrena je suprotnost između razvijenih proizvodnih snaga i zaostalih, ukočenih oblika zajedničkog života ljudi. U hordi zato što se još nisu razvili do svog punog napona produkcioni odnosi kao način organizirane saradnje između ljudi, koji su tek počeli koordinirati svoje napore u zajedničkoj borbi s prirodnim

[35] Grjemjackij, *Kako je nastao čovjek*, Zagreb 1947, str. 118: »Prema tome, sinantropi su živjeli oko pola milijuna godina prije našeg vremena ili još prije«.

[36] Horde danas više ne postoje. Ima samo nekih prelaznih oblika, koji još nemaju sve osebine rodovskog uređenja. To su uređenja srednjoafričkih Pigmeja, Bušmana, Botokuda u Južnoj Americi, Jumbra u neprohodnim krajevima Laosa, koji od oruđa poznaju samo drvene štapove, a od domaćih životinja pse (Bernatzik, *Die grosse Völkerkunde*, sv. II., str. 206).

snagama. Zato horda nije kompaktna društvena tvorevina, lako se raspada, spone, što povezuju pojedine pripadnike, labave su — kako je još sada slučaj u nekih naroda na nešto višem stepenu razvitka, kao što su Naron-Bušmani, stanovnici Andamanskih otoka i Crveni Eskimi.[37]

Horda u isto vrijeme i jeste i nije prvobitna zajednica. Ona to jeste, ukoliko između njezinih pripadnika postoji obaveza uzajamne suradnje i pomaganja, dok zajedno stanuju. Nije prvobitna zajednica zato, što unutar nje produkcioni odnosi nisu stalni, nego povremeni, jer se — kao svijesno organizirani rad — bore za stihijnošću dotadanjeg načina pribavljanja sredstava za opstanak. Zato u hordi ne može nastati trajna društvena nadgradnja, naročito s obzirom na političke ustanove.

Isto tako i vojna demokracija i jeste i nije prvobitna zajednica. Produkcioni su joj odnosi tipični za ovu društveno-ekonomsku formaciju. Ali proizvodne snage su daleko napredovale, tako da im forme njezine društvene nadgradnje više ne odgovaraju: postoji sve jače zaoštravanje suprotnosti između prvotne jednakosti i kasnije nejednakosti u radu, imetku i društvenom položaju, između kolektivnog i privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, kao i između zastarjelih oblika društvenih ustanova i njihova novog sadržaja, koji se neprekidno razvija.

Između ova dva prelazna razdoblja nalaze se drugi sustavi društveno-ekonomske strukture, koji odgovaraju raznim fazama razvitka proizvodnih snaga u različitim uvjetima okoline uz isti osnovni tip produkcionih odnosa prvobitne zajednice. To su lovačko gospodarstvo bez upotrebe luka, lovačko gospodarstvo s upotrebom luka i strijele, lovačko gospodarstvo sa stalnim prebivalištem i gospodarstvo ratara-stočara s upotrebom motike.

Ove strukture prikazuju sličnost i istovjetnost u društveno-ekonomskim odnosima velikog broja konkretnih zajednica. One se međusobno razlikuju bilo naprednijom fazom razvitka proizvodnih snaga u razmjeru prema produkcionim odnosima, bilo razlikama u stepenu razvitka proizvodnih snaga među sobom i različitim materijalnim uvjetima života, usred kojih se razvijaju. Nabrojene strukture, osim horde, dadu se obuhvatiti zajedničkim izrazom »rod« ili »rodovsko uređenje«, već prema masovnom, vanjskom, organizacionom obliku, koji prevladava kod odnosnih društveno-ekonomskih jedinki onako isto, kao što i pojam »klasnog društva« izražava opću karakteristiku robovlasničke, feudalne i kapitalističke društveno-ekonomske formacije. I to bez obzira, da li je rod materinski ili očinski, jer je samo u većini slučajeva očinski rod proizvod kasnijeg razdoblja društvenog razvitka, kada rodovsko uređenje počinje popradati. Sve strukture, u kojima

[37] Bleek, *The Naron, A Bushman Tribe of the Central Karlahari*, 1928., str. 34.; Brown, *The Andaman Islanders*, 1922., str. 357; Jenness, *The Life of the Copper Eskimos*, 1922., str. 32.

je odraženo stvarno stanje velikog broja društveno-ekonomskih jedinki, s istim osnovnim tipom produkcionih odnosa, zajedno čine pojam društveno-ekonomske formacije.

Ovaj apstraktni nacrt društveno-ekonomskih formacija i u njima sadržanih društveno-ekonomskih struktura nije sam po sebi neki materijalni proces u zbivanju, nego samo uopćavanje goleme množine međusobno povezanih razvojnih procesa pojedinih društveno-ekonomskih jedinki, kako se razvijaju u stvarnosti po posebnim zakonima kretanja, što su svojstveni svakoj društveno-ekonomskoj formaciji. Pojedini dijelovi nacrta u isto su vrijeme jednaki i nisu jednaki procesima u objektivnoj stvarnosti. Jednaki su ukoliko ističu glavnu liniju njihova razvitka na temelju usavršavanja proizvodnih snaga. Nisu im jednaki, ukoliko se ne obaziru na specifične uvjete, prilike i vrijeme, jer su baš ti specifični momenti od Langoa učinili ratare-stočare, od Irokeza lovce, a od urođenika na Owa Raha ratare-ribare i stočare. Postojanje razlika između shema i stvarnosti prirodna je posljedica činjenice — što ju je istakao Lenjin — da »izražavanje kretanja pomoću misli uvijek znači ogrubljivanje, umrtvljivanje«.[38] Svako uopćavanje nije kadro da obuhvati i prikaže raznolikost oblika i popratnih pojava kod raznih procesa razvojnog kretanja u zbivanju. A tako ni ovaj obris, koji je, kao i svaki zakon, »uzak, nepotpun, približan«. Ali zato se ne mijenja tako brzo kao pojave u zbivanju. Obuhvatajući ono, što je bitno u velikom broju pojava i izražavajući zakonitost kretanja, »zakon je miran odraz pojava«.[39]

Ono, što se u predloženoj shemi razumijeva pod obilježjima pojedinih epoha »vsemirnoistoričeskogo« procesa, baš su razlike, koje postoje između konkretnih društveno-ekonomskih jedinki. Pojedine društvene pojave u raznim jedinkama mogu biti odijeljene hiljadama godina i unatoč tome pripadati istoj društveno-ekonomskoj strukturi: na pr. vojna demokracija u V. stoljeću kod Germana i u VII. kod Slavena[40] ide u isti razvojni oblik kao i u sredini XIX. stoljeća ratničko uređenje Massaija, pljačkaša stoke u istočnoj Africi, i Zulua u jugozapadnoj.

Istovetnost i sličnost načina proizvodnje i odnosnih temeljnih društvenih ustanova, obilježja su, koja nalaze svoje mjesto u apstraktnoj shemi društvenog razvitka. Ako su kod više društveno-ekonomskih jedinki ti osnovni momenti istovetni, onda one pripadaju istoj formaciji. Ako nisu isti, a ni slični, te jedinke pripadaju raznim odsjecima u shemi razvitka, t. j. raznim strukturama, odnosno raznim formacijama. Podudaranje između života i apstrakcije može biti samo u što većem približavanju apstraktnih pojmova stvarnosti. Ako potpunog podudaranja nema, onda su tome razlog

[38] Lenjin, *Filosofskie tetradi*, 1947., str. 243.
[39] Lenjin, *Filosofskie tetradi*, str. 126.
[40] Deržavin, *Slavjane v drevnosti*, Moskva 1946., str. 84.

posebni uvjeti, razno vrijeme i različite prilike, u kojima se razvijaju društveno-ekonomske jedinke. Zato je Lenjin pisao o Oktobarskoj revoluciji: »Rusija je morala očitovati izvjesne specifičnosti, koje se, naravno, nalaze u općoj liniji svjetskog razvitka, ali koje njenu revoluciju čine drukčijom od svih ranijih revolucija zapadno-evropskih zemalja i koje unose djelomično neke novosti, kad se prelazi na zemlje Istoka«.[41]

U istom broju »Sovjetske Etnografije« P. I. Kušner ističe izmjenično utjecanje naroda i kraja, u kojem narod živi. To se utjecanje očituje u činjenici, da se dugotrajno prebivanje naroda na određenom teritoriju odrazuje na njegovoj ekonomici, običajima, psihičkom tipu, t. j. ispoljuje se u njegovoj materijalnoj i duhovnoj kulturi[42] i razlikuje ga od drugih naroda. Ove razlike, plod djelovanja okoline, u kojoj se razvijaju pojedine društveno-ekonomske jedinke, u predloženoj su shemi dobile karakteristiku obilježja pojedinih epoha »vsemirnoistoričeskogo« procesa. A trebalo bi — shvatimo li taj proces u smislu procesa društvenog razvitka — da ta obilježja budu u prvom redu baš istovetnost i sličnost načina proizvodnje.

»Vsemirnoistoričeskij« proces ne može biti drugo nego uopćavanje konkretnih društvenih procesa, skup društvenih zakonitosti, nacrt i sistem razvitka društva. Zbog toga razne njegove epohe ne obilježuju po sebi stvarne razvojne faze pojedinih društvenih zajednica, nego, obratno, konkretne pojave u društveno-ekonomskim jedinkama, naročito iz njihovih ekonomskih temelja, daju obilježje pojedinim epohama nacrta. Predložena shema može prikazivati samo zakonitost razvojnih procesa u društvu, koja se dade pravilno tumačiti pomoću postavaka historijskog materijalizma.

Razne epohe društvenog razvitka karakterizirane su baš razlikama u načinu proizvodnje. Ako je taj kod nekih društveno-ekonomskih jedinki uglavnom isti, onda one prolaze kroz istu fazu razvitka, neke prije i brže, a poneke kasnije i polaganije. Da li će se razvijati brže ili polaganije, ovisi samo od borbe suprotnosti unutar njih kao i od toga, kako okolina djeluje na razvitak te borbe i kako borba djeluje na okolinu, koja ih okružuje. Što su suprotnosti izrazitije, oštrije, što dublje prožimaju društveno-ekonomsku jedinku, što su sukobi između suprotnosti mnogobrojniji i žešći, što je okolina prikladnija za njihovo produbljivanje utječući na njih, to je razvitak brži.

Ukoliko kritizira kronološku osnovu Morganove podjele, zato, što se nije obazirala na složene historijske utjecaje, na zaostalost pojedinih plemena, na polaganiji prolaz kroz pojedine faze razvitka, predložena shema nema stvarne podloge. Ovakvo postavljanje problema zamjenjuje nacrt opće zakonitosti u društvu s historijskom shemom za razvitak pojedinih kon-

[41] Pravda br. 117, 30/5 1923.

[42] Kušner *K metodologii opredelenija etnografičeskih teritorij* u Sovjetskaja Etnografija, 1946., sv. I., str. 14.

kretnih društveno-ekonomskih jedinki, zamjenjuje sociologiju s historijom i etnografijom. Nijedan razvojni proces neke konkretne društvene zajednice ne može se potpuno poklapati s općom shemom društvenog razvitka baš zato, što se razlikuje u detaljima i što je zato »bogatiji«[43] od nje.

Kako smo naprijed spomenuli, malo je vjerojatno, da neke od navedenih tvrdnja o utjecaju okoline ispravno odrazuju stvarnost, kao na pr. kritizirana tvrdnja, da je očinski rod kod Australaca nastao kao posljedica utjecaja bijelih kolonista. Onda još više gubi na snazi kritika, da etnografske činjenice proturiječe Morganovoj razdiobi.[44] Čudno bi bilo, kad ne bi proturiječile, jer bi se, u ovom slučaju, etnografija identificirala sa sociologijom pa bi to bilo jedno naučno područje. Etnografija nam opisuje u svim detaljima način proizvodnje i društvene ustanove naroda, *pojedince uzetih,* te utvrđuje razlike između njih. Sociologija, naprotiv, uopćava konkretne historije *mnogih društveno-ekonomskih jedinki,* da izvede zakone društvenog razvitka, opći njegov sistem, koji ističe ono, što »je istovetno u pojavama«,[45] i zapostavlja ono, što nije istovetno, koliko nije bitno i koliko je slučajno. Zato je takav nacrt, koji prikazuje zakonitost u društvu, »uzak, nepotpun, približan«. I kao takav mora da dijalektički proturiječi konkretnim pojavama, premda predstavlja odraz onoga, što im je zajedničko.

Ono, što je dosada rečeno, moglo bi se činiti kao lupanje na otvorena vrata. Predložena se shema uglavnom drži razvitka proizvodnih snaga, tražeći usto, da se periodizacija prvobitne historije temelji na uopćavanju »konkretnih historija raznih prvobitnih naroda kugle zemaljske«.[46] Ali ona nigdje ne tumači, što je to »vsemirnoističeskij« proces, od kojega se ne smije odvojiti Morganova periodizacija, te ne ističe u kojem međusobnom odnosu s tim procesom stoji najprije ovo uopćavanje, a, onda, pojedine konkretne historije prvobitnih naroda.

Koliko ova nejasnoća škodi predloženoj shemi, proizlazi iz identifikacije *materinskog* roda s prvobitnom zajednicom, koja se protivi etnografskim činjenicama. Te nam pružaju dosta primjera, kako već u najranijim fazama društvenog razvitka postoje oblici očinskog uređenja.[47]

[43] Lenjin, *Filosofskie tetradi,* str. 127.

[44] Ovdje se, dakako, ne misli na one Morganove zaključke, koji se temelje na netočnoj klasifikaciji etnografskih činjenica, kao što je na pr. stajalište, da je malajski rodbinski sistem kod urođenika Havajskih otoka stariji od turansko-ganovanskog.

[45] Lenjin, *Filosofskie tetradi,* str. 126.

[46] Tolstov, op. cit., str. 27.

[47] Pored očinskih rodova u Australiji i Novoj Gvineji, pokazuju to još i ovi primjeri. Gorski su Dame u jugozapadnoj Africi lovci-sakupljači, poznaju luk i strijelu, a uređenje im je očinsko. Isto je tako očinsko uređenje Bušmana, srednjoafričkih Pigmeja, filipinskih Negrillosa, koji se u odnosu prema Bušmanima nalaze na primitivnijem stepenu u razvitku proizvodnih snaga. U ovu kategoriju ubraja se i očinsko uređenje Crvenih i Polarnih Eskima, Jahgana i Alakalufa na otocima i na zapadnoj obali Ognjene Zemlje Svi ovi narodi nemaju nikakvih ustanova, koje bi se mogle usporediti s materinskim uređenjem, a poznaju samo očinstvo.

III.

Predložena shema stavlja vojnu demokraciju izvan prvobitne zajednice. Ako tu shvatimo kao društveno-ekonomsku formaciju — kako to ističe Staljin[48] — onda bi, dakle, prema shemi, vojna demokracija morala biti posebna društveno-ekonomska formacija s posebnim tipom produkcionih odnosa. Ovo je ponovna potvrda o jednostranosti temelja, na kojima počiva shema. Ne uzima se u obzir važna činjenica, da je u čitavoj prvobitnoj zajednici od samih njezinih početaka u doba Sinanthropusa pa do postanka klasnog društva osnovni tip produkcionih odnosa bio jedan jedini. Staljin ga spominje na prvome mjestu kao tip prvobitne zajednice (pervobytno-obščinnyj), neposredno prije robovlasničkog tipa produkcionih odnosa.[49] A u predloženoj shemi isti termin »pervobytnaja obščina« služi zato, da se njime označi materinski rod za razliku od prvobitnog čopora i vojne demokracije. Dok Staljinova formulacija obuhvata čitavo razdoblje jednostavne kooperacije u primitivnom besklasnom društvu — u »prvotnoj zajednici postoji jedan način proizvodnje, u robovskom poretku postoji drugi...«[50] — shema izbacuje iz njega ono razdoblje, koje smo označili kao hordu, kao i vojnu demokraciju. Time lišava termin »pervobytnaja obščina« njegova sadržaja — produkcionih odnosa i na takav način ne obraća pažnju »realnoj bazi«[51] društva.

Neodrživo je stajalište da bi samo u razdoblju »prvobitne općine (materinskoga roda)« vladao odnosni osnovni tip produkcionih odnosa. Ako su horda i vojna demokracija odraz posebnih osnovnih tipova produkcionih odnosa, onda bi takvih tipova u svemu bilo sedam, a ne pet: posebni tip produkcionih odnosa u hordi prije prvobitne zajednice, prvobitna zajednica, vojna demokracija, robovlasnički, feudalni, kapitalistički i socijalistički tip.

Osnova produkcionih odnosa prvobitne zajednice sastoji se u kolektivnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Takvo vlasništvo postojalo je u hordi. Teritorij, na kojemu love društveno-ekonomske jedinke Pigmeja, Bušmana, Gorskih Dama i Negrillosa, koji su od današnjih naroda najbliži hordi, kolektivno je vlasništvo svake od njih.

Taj isti tip produkcionih odnosa ostao je i u vojnoj demokraciji. Istina, pronalazak upotrebe kovina, višak proizvoda, društvene podjele rada, koje slijede jedna za drugom, razmjena i pljačkaški ratovi uzrok su novih načina stjecanja dobara te određuju pojavu privatnog vlasništva. Razvitak proizvodnih snaga, razmjena, česti i intenzivniji ratovi kao i povećanje broja

[48] *Pitanja lenjinizma* str. 520., 522. i 523.
[49] *Pitanja lenjinizma*, str. 554.
[50] *Pitanja lenjinizma*, str. 520-21.
[51] Marks, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, III. izd., Stuttgart 1909, str. XLVI.

tuđe radne snage nalazi se u suprotnosti s produkcionim odnosima prvobitne zajednice. Ali uzajamna suradnja i pomaganje još uvijek postoje. Samo što krug osoba, na koje se neposredno proteže ta obaveza, nije više rod, nego se ponajviše svodi na patrijarhalnu porodicu. Njezin je sastavni dio također tuđa radna snaga zarobljenika, koji nisu povezani rodbinskim odnosima s pripadnicima porodice i koji se prema njima nalaze u stanju potpune podložnosti. Eksploatacija nije još dosegla kvantitativni intenzitet, potreban za prijelaz u novo stanje — klasno društvo. Zato se u vojnoj demokraciji oblici produkcionih odnosa u cjelini nisu promijenili, iako ne odgovaraju naprednijem stepenu razvitka proizvodnih snaga.

Proučavajući historiju Slavena i Germana, lako je utvrditi, da se u razdoblju vojne demokracije rod kao političko-organizaciona forma produkcionih odnosa nalazi u raspadanju. Druga i treća društvena podjela rada, zbog kojih se obrt odijelio od ratarstva, a trgovina od obrta, privatno vlasništvo, pojedini slučajevi robovanja, da bi se povećao broj radne snage, pojava novca, trgovina, pljačkaški ratovi, koji jačaju položaj vojskovođe i njegove družine, produbljivaju suprotnosti unutar roda.

Ali rod još nije nestao. Pišući o Germanima, Engels ističe: »Svako se pleme naseljavalo na novome mjestu ne slijedeći kakvu mušicu ili slučajno, nego shodno rodbinskim vezama suplemenjaka — kako o tome točno izvješćuje Cezar. Krupnijim grupama, bliskima po rodbinstvu, pripadalo je određeno područje, u čijim su se granicama opet zajedno naseljavali pojedini rodovi, koji su bili sastavljeni od određenog broja porodica, stvarajući posebna sela«.[52] Kroz ovu fazu porodično-rodovskih zajednica i, kasnije, marke prošli su i Slaveni.[53]

Oblici političkih i drugih ustanova društvene nadgradnje kao odraz produkcionih odnosa prvobitne zajednice za vojne demokracije ne odgovaraju više novim funkcijama, novom sadržaju, što im daje razvitak proizvodnih snaga, ali postoje kao jedan od konkretnih momenata u društvenom životu.

* * *

Zadatak je shema da prikazuju zakonitost razvitka što je moguće točnije, t. j. približujući se što više stvarnosti zbivanja. Ako su stariji i mlađi paleolit, »prvobitna zajednica (materinski rod)« i vojna demokracija obuhvaćeni istim osnovnim tipom produkcionih odnosa, onda ova temeljna činjenica mora svakako naći svoj izraz u shemama. To se može postići samo tako, da se kao podloga uzme »sveukupnost produkcionih odnosa«,

[52] Engels, *Die Mark* u *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, Berlin 1945., str. 63.

[53] Deržavin, *Slavjane v drevnosti*, str. 59. i sl.

koja predstavlja »ekonomsku strukturu društva«.[54] Onda naziv prvobitne zajednice pripada čitavom razdoblju, u kojemu vlada takav osnovni tip produkcionih odnosa, koji se temelji na uzajamnoj suradnji i pomaganju pripadnika pojedinih društveno-ekonomskih jedinki, a ne samo onome njegovu dijelu, čiju nadgradnju obuhvaćamo u pojmu rodovskog uređenja.

Prvobitna je zajednica, dakle, nastala od prvobitnog čopora, koji odgovara nižem stepenu divljaštva po Morganu. Kao prva društveno-ekonomska formacija sa određenim osnovnim tipom produkcionih odnosa, koju karakterizira uzajamna suradnja i pomaganje jednakopravnih članova društv, ona se sastoji od ovih struktura:

1. Horda. } Srednji stepen divljaštva po Morganu
2. Lovačko gospodarstvo bez upotrebe luka i strijele } Srednji stepen divljaštva po Morganu
3. Lovačko gospodarstvo s upotrebom luka i strijele — viši stepen divljaštva.
4. Lovačko ribarsko gospodarstvo sa stalnim prebivalištem — niži stepen barbarstva.
5. Gospodarstvo ratara i stočara — srednji stepen barbarstva.
6. Vojna demokracija — viši stepen barbarstva.

Strukture od 2. do 6. obuhvaćene su u uobičajenom nazivu »rodovsko uređenje«, kojim se ističe zajednički političko-organizacioni oblik njihove nadgradnje.

Ovako bi bila izražena ovisnost svih etapa u razvitku prvobitne zajednice od usavršavanja proizvodnih snaga kao uvjeta, koji određuju napredak društva. Nacrt se temelji na analizi konkretnih društvenih pojava s obzirom na način proizvodnje — dijalektičko jedinstvo proizvodnih snaga i produkcionih odnosa. U početku formiranja društva, poslije duljeg ili kraćeg trajanja prijelaza iz prvobitnog čopora u novo stanje, produkcioni su odnosi to više u suglasnosti sa stepenom razvitka proizvodnih snaga, što više nestaju preostaci toga prvobitnog stanja. Ali istodobno novi produkcioni odnosi počinju zaostajati za naglijim razvitkom proizvodnih snaga, tako da u načinu proizvodnje sve više očituju suprotnosti, koje se postepeno zaoštravaju do prijelaza u novi kvalitet — klasno društvo.

Unutar ovih granica sve bitne osebnosti, po kojima se pojedina razdoblja u razvitku prvobitne zajednice razlikuju jedno od drugoga, istaknute su u njezinim naprijed nabrojenim strukturama. Te strukture međusobno su povezane osnovnim tipom produkcionih odnosa prvobitne zajednice, koji je za sve isti, dok su razlike između njih uvjetovane različitim stepenom usavršavanja proizvodnih snaga, njegovom većom ili manjom prednošću prema stanju produkcionih odnosa i posebnim karakterom materijalnih uvjeta okoline, u kojima se razvijaju.

[54] Marks, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, str. LV.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA I 1948 BROJ 1-4

TISAK I NAKLADA NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE / ZAGREB

REDAKCIONI ODBOR

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIĐAK

I Z D A J E

POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE

ZAGREB